

سیاست کشاورزی ایران در جنگ جهانی دوم

قبل از این که به وضع کشاورزی ایران در دوره جنگ بپردازیم لازم است مختصری درباره وضع کشاورزی ایران قبل از جنگ جهانی دوم بحث کنیم.

هنگامی که اعراب به ایران حمله کردند کشاورزی ایران هنوز تحت تأثیر نظام اقتصادی ساسانی قرار داشت^۱. اعراب این شرایط را به کلی دگرگون ساختند نظام اقتصاد کشاورزی ایران نیز از این تغییر و دگرگونی کلی دور نماند عربها طبقات اجتماعی را تغییر دادند^۲. این تحول طبقاتی موجب کاهش شدید درآمدهای دولت شد. چون گروه زیادی با ورود به اسلام مالیات کمتری، نسبت به گذشته، به دولت می پرداختند^۳. و کسانی هم که اسلام را قبول نکرده و مجبور به مهاجرت از ایران، به کشورهای غیراسلامی، شدند، امکانات مالی و تولیدی خود را به همراه بردند. حکومتهای آن زمان سعی در ممانعت از این

1 - Ghawamzadeh Gowdars: Wege und mihel zur verbesserung der produktions leistung der landwirtschaft im Iran (zugleich im vergleich zur lage und entwicklung in der turkei. Diss. Giessen. 1961. S. & FF.

رک. هومن. ع. اقتصاد کشاورزی ایران تهران ۱۳۳۴ ص ۲۷۱

۲. رک. دکتر عبدالحسین زرین کوب. دو قرن سگوت چاپ پنجم تهران ۱۳۵۵ رک. حسینقلی ممتحن. جنبش ملی

ایرانیان در برابر خلافت اموی و عباسی. شرکت سهامی کتابهای جیبی. چاپخانه شهرویر تهران ۱۳۵۴ ص ۱۳۲

Ghawamzadeh. G. A. A. O. S. 9. F. F. رک - 3

مهاجرتها داشتند و یکی از وسایل سیاست تحدید مهاجرت در زمان امویان، قانونی بود که تسهیلاتی را درخصوص واگذاری اراضی به غیر مسلمانان ایجاد می‌کرد. اما این قانون چون برخلاف منافع ایرانیان بود موجب مخالفت شدید ایرانیان شد به طوری که حتی ابومسلم خراسانی از آن برای شوراندن مردم علیه خلافت اموی استفاده‌های موثری کرد.^۴ پس از این که ابومسلم خراسانی عباسیان را براریکه قدرت نشانند این قانون لغوشد. در زمان طاهریان وضع کشاورزی ایران رونقی نسبی یافت. طاهر ذوالیمینین قانونی تصویب کرد که هدف آن بهبود وضع آبیاری و افزایش محصولات کشاورزی بود.^۵ اما دیری نپایید که طاهر مُرد این قانون برای ایران نتیجه‌ای نداشت چون مدت اجرایش کوتاه بود. در دوره استیلای مغول کشاورزی ایران به کلی نابود شد. به استثنای دوره حکومت غازان‌خان، که در ایام او تلاش‌هایی برای بهبود وضع کشاورزی صورت گرفت، سایر حکام مغول کمکی به بهبود وضع کشاورزی ایران نکردند. در دوره صفویه که مذهب نقش تعیین‌کننده‌ای در سیاست مملکت پیدا کرد موقوفات بسیاری به وجود آمد که باعث تحول عظیمی در نظام اقتصاد کشاورزی ایران شد.^۶

نادرشاه که هیچ‌گونه علاقه‌ای از خود برای دخالت مذهب در سیاست نشان نداد (و ضمناً قصد براندازی موقوفات را داشت) به توفیقی در این زمینه دست نیافت. در دوره قاجار موقوفات تقویت شده و در واقع سیاست اقتصاد کشاورزی مبتنی بر تقویت موقوفات عهد صفویه در این دوره ادامه و گسترش یافت. (به استثنای آقا محمدخان که اصولاً گرایش به مسأله وقف و موقوفات نداشت).^۷

پادشاهان قاجار شاهزادگان و وابستگان خود را به عنوان حاکم به سراسر کشور گسیل داشته و به آنها اختیارات نسبتاً نامحدودی در زمینه اداره ولایات و ایالات تفویض می‌کردند. آنها نیز هر کدام بنا بر سلیقه خود، سیاست اقتصاد کشاورزی محدوده حکومت خود را مشخص می‌کردند. و چون برای اداره ایالات ضوابط مشخص و یکسانی وجود نداشت هر کدام از حکام و عوامل آنها بنا بر میزان انصاف و رحم و شفقتی که داشتند با مردم رفتار می‌کردند. در همین دوره روابط ارباب و رعیتی به بدترین مراحل خود رسید. در دوره حکومت

4 - Ghwamzadeh G. A. A. O. S. 10

۵ - هومن ع . همان کتاب ص ۲۷۱

6 - Spuler, B: Die mongolen im Iran leipzig. heinrich verlag. 1939. s. 92

رک. هومن ع . همان کتاب صفحه ۲۷۵

رضاخان پهلوی با وجود این که تلاشهایی به منظور تغییر وضع کشاورزی انجام شد ولی به دلایل مختلف از جمله بروز جنگ جهانی دوم تغییرات بنیادی در کشاورزی مملکت پدیدار نشد. مثلاً در سال ۱۹۴۰ قبل از شروع جنگ جهانی دوم به کوشش رضاخان مجلس قانونی تصویب کرد که براساس آن به وزارت کشاورزی اختیار تصرف در املاک موقوفه تفویض شده بود. قرار بود وزارت کشاورزی موقوفات را پس از تصرف به بخش خصوصی فروخته و سود حاصل از آن را برای احداث بیمارستان و مدارس به مصرف برساند.^۷

به طور خلاصه اقداماتی که در دوره رضاخان در زمینه تحول کشاورزی انجام شد به شرح زیر است:^۸

۱ - تأسیس بانک کشاورزی و صنایع که وامهای بلندمدتی به کشاورزان اعطا می‌کرد.

۲ - مبارزه با آفات

۳ - موظف ساختن کشاورزان به دایرنگه داشتن اراضی و آباد ساختن اراضی بایر
 ۴ - طرح برنامه کشاورزی پنج ساله که به علت وقوع جنگ جهانی اجراء نشد.^۹ همان طوری که ذکر شد بخش اعظم این اقدامات به واسطه بروز جنگ به نتیجه نرسید و دامنه جنگ جهانی دوم درحالی که ایران رسید که اقتصاد کشاورزی ایران نسبت به دوره قاجار تغییر چشم گیری نکرده بود.

کشاورزی ایران در جنگ جهانی دوم

ورود متفقین در تاریخ سوم شهریور ۱۳۲۰ کشور ایران را دچار ناامنی و آشفتگی عظیم و همه جانبه ای کرد. یکی از نتایج زیان بار این وضع کاهش شدید محصولات کشاورزی

7 - Kuscnaïr, H. Der Einfluss der Erdoelindustrie auf die politische gestaltung des Iran. 1959 s. 5. ff.

۸. ر.ک. نشریه ماهانه وزارت کشاورزی برای شهریور و مهر ۱۳۳۹ شماره های ۸ و ۷. ص ۵۴-۵۳

9 - Kuros, Gholamreza. Iran kampf um Wasser Berlin. 1943. s. 46. ff. ر.ک. maleki. Gohlamhossein: die entwicklungslinien und entwicklungs moeglichkeiten der Iranischenland - wirtschaft. graz. 1943. s. 85. ر.ک. Pirnehad.

Hassan: die entstelung der modernen volkswirtschaft im Iran. diss. Berlin. 1936. s - 98

ر.ک. گزارش بانک کشاورزی. در اطلاعات شماره ۴۵۷۸ مورخ ۱۳۲۰/۴/۱۶ ر.ک. اطلاعات شماره ۴۳۴۱ مورخ

۱۳۱۹/۷/۲۹ ر.ک. اطلاعات شماره ۴۳۵۲ مورخ ۱۳۱۹/۸/۱۳

بود.^{۱۰}

اکثر کشاورزان به سبب نا امنی موجود در روستاها همراه خانواده خویش به شهرها گریختند. قتل و جنایت، دزدی، سرقت و راهزنی سراسر کشور را فرا گرفت. به همین علت تولید کشاورزی دچار سقوطی ناگهانی شد. دولت مرکزی در سالهای اول جنگ قادر به ایجاد امنیت در راهها و روستاها (و حتی شهرها) نبود^{۱۱}، در ماههای اول جنگ مقدار زیادی از غلات نابود شد به طوری که حتی دهقانان بذر کافی برای کشت نداشتند^{۱۲} به همین علت محصول سال ۱۳۲۱ بسیار اندک بود. دولت سعی کرد با خرید گندم به قیمتی معادل دوبرابر قیمت‌های قبلی، کشاورزی را تشویق کند. گلشائیان وزیر دارائی دولت وقت در یک مصاحبه مطبوعاتی چنین گفت: «ما قیمت گندم را به دوبرابر افزایش خواهیم داد تا کشاورزی مملکت تقویت شود. قیمت گندم هر تنی ۶۵۰ ریال است که ما آنرا به تنی ۱۲۰۰ ریال افزایش می دهیم. علاوه بر این برای گندم‌های مرغوب جایزه‌ای برابر ۳۰۰ ریال به ازای هر تن خواهیم پرداخت به نحوی که گندم خوب را هر تنی ۱۵۰۰ ریال خریداری خواهیم کرد»^{۱۳}. هدف دولت از افزایش قیمت گندم مبارزه با گرانی قیمت نان در کوتاه مدت بود. افزایش قیمت گندم^{۱۴} می توانست، به سود بخش کشاورزی باشد ولی به علت شرایط جنگی این منظور دولت تحقق نیافت. حمل گندم به تهران به سبب وجود سارقین در جاده‌ها ممکن نبود. علاوه بر این آفت ملخ هم قسمت اعظم محصول کشاورزی

۱۰- برای دولتهای قبل از جنگ، کشاورزی در مقابل صنایع از اهمیت دوم برخوردار بود در حالی که در ایام جنگ به مقتضی وضع، تقویت کشاورزی جزء اهداف درجه اول سیاست اقتصادی کشور بود. اما با وجود این در دوره جنگ نسبت به دوره رضاخان، برای کشاورزی خدمات کمتری صورت گرفت. رک: اطلاعات شماره ۴۴۷۵ مورخ ۱۳۱۹/۱۲/۲۰ رک اطلاعات شماره ۴۴۳۸ مورخ ۱۳۱۹/۱۱/۱۱ رک اطلاعات شماره ۴۳۸۳ مورخ ۱۳۱۹/۹/۱۳. رک اطلاعات شماره ۴۳۷۶ مورخ ۱۳۱۹/۹/۷ رک اطلاعات شماره ۴۳۴۷ مورخ ۱۳۱۹/۹/۱۴ رک اطلاعات شماره ۴۳۳۲ مورخ ۱۳۱۹/۷/۲ رک اطلاعات شماره ۴۳۲۱ مورخ ۱۳۱۹/۷/۹ رک اطلاعات شماره ۴۳۲۱ مورخ ۱۳۱۹/۷/۹ رک اطلاعات شماره ۴۲۸۳ مورخ ۱۳۱۹/۴/۳۱ رک اطلاعات شماره ۴۲۵۱ مورخ ۱۳۱۹/۴/۲۹

رک. گزارش بانک کشاورزی تهران. ۱۳۱۸

۱۱. رک. کوهی کرمانی، حسین. از بیست شهر یورتا فاجعه آذربایجان و زنجان جلد ۲. تهران ۱۳۲۹ ص ۴۱. رک ترازنامه بانک ملی ایران برای سال ۱۳۲۴ ص ۱۰. رک اطلاعات شماره ۵۱۳۰ مورخ ۱۳۲۲/۱/۷. رک اطلاعات شماره ۵۱۳۲ مورخ ۱۳۲۲/۱/۱۰. در همین شماره گزارش دکتر میلیسپو درباره کشاورزی.

۱۲. رک. ترازنامه بانک ملی ایران برای سال ۱۳۲۴ ص ۱۰

۱۳. رک. مصاحبه مطبوعاتی وزیر دارائی گلشائیان. اطلاعات شماره ۴۶۶۰ مورخ ۱۳۲۰/۷/۳

۱۴. رک اطلاعیه وزارت دارایی به امضاء لقمان نفیسی، دن: اطلاعات شماره ۴۶۵۹ مورخ ۱۳۲۰/۷/۲

جنوب را از بین برد^{۱۵}. تسهیل مالیاتی هم که در تاریخ ۱۳۲۰/۸/۸ برای نفت سفید مصرفی بخش کشاورزی در نظر گرفته شد به سبب پایین بودن میزان مصرف این بخش و مکانیزه نبودن کشاورزی تأثیر به سزایی در وضع کشاورزان نداشت^{۱۶}. هنگامی که سهیلی برای اولین مرتبه در تاریخ ۱۳۲۰/۱۲/۱۸ به مقام نخست وزیری منصوب شد، حسین عدل وزیر کشاورزی کابینه خود را مأمور سازمان بخشیدن به وضع کشاورزی کشور کرد. حسین عدل برنامه‌یی برای بهبود وضع کشاورزی تهیه کرده بود که مانند سایر برنامه‌های دولت فقط از طریق رادیو و جراید به آگاهی مردم رسید ولی در عمل اجراء نشد^{۱۷}.

در این سال قیمت نیشکر^{۱۸} و پنبه^{۱۹} به علت بهبود وضع کشاورزان افزایش یافت در تاریخ ۱۳۲۱/۴/۲۸ حسین عدل لایحه قانونی را به مجلس داد که بر اساس آن جنگلهای شمال ایران تحت حمایت دولت قرار گرفته و چوب‌بری و چوب‌دزدی در آن ممنوع اعلام می‌شد. اما چون خود متفقین در ایجاد بی‌نظمی در بهره‌برداری از جنگلهای ایران منافی داشتند و چوب‌دزدها و قاچاقچهای هنگفت چوب به اشاره آنها صورت می‌گرفت، این لایحه در مجلس به تصویب نرسید^{۲۰}.

همچنین حسین عدل در تاریخ ۱۳۲۱/۱۱/۱۵ لایحه‌ای (برای بهبود آبیاری اراضی کشاورزی) به مجلس داد که به سبب شرایط حاکم بر کشور مورد تصویب نمایندگان قرار نگرفت^{۲۱} نتیجه آنچه که دولت سهیلی در سال ۱۳۲۱ به طور مؤثر برای کشاورزان انجام

۱۵- رک. سخنرانی ناصری نماینده مجلس در جلسه مورخه ۱۳۲۰/۸/۸ در مجلس شورای ملی رک. اطلاعات شماره ۴۶۹۳ مورخ ۱۳۲۰/۸/۹

۱۶- رک سخنرانی نوبخت نماینده مجلس شورای ملی. در تاریخ ۱۳۲۰/۸/۸ در مجلس. رک: اطلاعات شماره ۴۶۹۳ مورخ ۱۳۲۰/۸/۹

۱۷- رک. سخنرانی نخست وزیر سهیلی. در مجلس شورای ملی.

رک. ترازنامه بانک ملی ایران برای سال ۱۳۲۱

۱۸- رک. ترازنامه بانک ملی ایران برای سال ۱۳۲۱

۱۹- رک. اطلاعات شماره ۴۹۱۷ مورخ ۱۳۲۱/۴/۲

۲۰- رک. به سخنرانی امیر تیمور کلانی در ۱۳۲۱/۴/۲۸ در مجلس شورای ملی. رک اطلاعات شماره ۴۹۴۳ مورخ ۱۳۲۱/۴/۲۸. حسین عدل وزیر کشاورزی ضمن دفاع از مفاد این لایحه گفت «تا امروز توانسته‌ایم چهل و چهار کامیون حامل چوب قاچاق را متوقف سازیم». امیر تیمور کلانی در همین جلسه طی اعتراضات شدید به دخالت‌های متفقین، چوب‌دزدها و قاچاق‌چیان را عوامل متفقین خواند. جراید آن روزگار نیز پر از انتقادات جسته و گریخته در مورد قاچاق چوب و تخریب جنگل است. رک اطلاعات شماره ۴۹۴۳ مورخ ۱۳۲۱/۴/۲۸

۲۱- رک اطلاعات شماره ۵۰۸۲ مورخ ۱۳۲۱/۱۱/۵

داد، اعطای وامی به مبلغ ۱۲۰۰۰۰۰۰ ریال- توسط بانک کشاورزی- به کشاورزان، وتشکیل کمیسیونی برای کشت غلات بود^{۲۲}.

در این سال بارندگیهای به موقع، سود فراوانی برای بخش کشاورزی به همراه آورد. به نحوی که تولید غلات افزایش معتابهی یافت. و همین افزایش موجب افزایش عرضه گندم وپایین آمدن قیمت آن شد. وزارت کشاورزی در همین سال مبارزه با آفات بخصوص ملخ را گسترش داده و ضمناً افرادی را به عنوان متخصص امور کشاورزی مأمور تحقیق در علل نواقص کشاورزی ساخت^{۲۳}. و نیز در همین سال، کمیسیونی دیگر که وظیفه اش اصلاح بذر و بهبود وضع کشت غله بود تشکیل شد^{۲۴}. در سال ۱۳۲۲ هم که جنگ جهانی به آخرین مراحل خود نزدیک می شد بارندگیهای به موقع باعث افزایش تولید غله شد علاوه بر بارندگیهای به موقع و مناسب طی سالهای ۱۳۲۱ و ۱۳۲۳ عوامل دیگری (که به شرح زیراند) در افزایش غله و بهبود آن موثر واقع شدند.

۱- افزایش قیمت غلات به وسیله دولت

۲- کمکهای دولت به بخش کشاورزی، از قبیل اعطای اعتبار و خدمات فنی.

۳- تسهیلات حمل و نقل که در نتیجه تسلط تدریجی دولت مرکزی بر راههای شهرستانها صورت گرفت.

تمام این عوامل به هم پیوسته، باعث افزایش چشمگیری در محصول جو و گندم شد^{۲۵} البته این افزایش شدید محصول موجب سقوط قیمت محصولات کشاورزی و بالمآل کاهش شدید درآمد کشاورزان شد.

روی هم رفته در سالهای جنگ دولتها اقدامات فوق العاده مؤثری در جهت رونق کشاورزی نکردند و اقداماتی هم که صورت گرفت به واسطه شرایط جنگ و دخالتهای متفقین به نتیجه مطلوبی منتهی نشد.

البته اگر بر بوجه وزارت کشاورزی در طی این سالها نظری بیندازیم به صحت این امر بهتر پی خواهیم برد.

از مقایسه ارقام بوجه وزارت کشاورزی در سالهای ۱۳۱۹ و ۱۳۲۰ با سالهای ۱۳۲۲

۲۲- رک ترازنامه بانک ملی ایران برای سال ۱۳۲۱

۲۳- رک ترازنامه بانک ملی ایران برای سال ۱۳۲۱

۲۴- رک ترازنامه بانک ملی ایران برای سال ۱۳۲۳

۲۵- رک ترازنامه بانک ملی ایران سال ۱۳۳۴

۱۳۱۹	ریال ^{۲۶} ۷۱۶۱۵۴۷۷
۱۳۲۰	۱۲۱۶۱۵۴۷۷
۱۳۲۲	۱۱۰۶۷۱۰۰۰
۱۳۲۳	۱۷۴۰۷۳۳۴ ^{۲۷}

و ۱۳۲۳ می‌توان چنین نتیجه گرفت که با وجود اولویت بخش کشاورزی در سیاست اقتصادی دولتهای وقت توجهی شایان این اولویت، به کشاورزی نشده است.^{۲۸}

ضمناً در این سالها ارتشاً در وزارت کشاورزی و ادارات تابعه آن نفوذ کرده بود. به نحوی که بخشی از ارقام مربوط به افزایش بودجه کشاورزی از طریق رشوه‌خواری که ناشی از تورم و گرانی بود به مصرف تحقق اهداف شخصی می‌رسید. مثلاً بخش عظیمی از افزایش ارقام بودجه کشاورزی سال ۱۳۲۳، که قرار بود صرف رشد تولید در این بخش شود به وسیله بزرگ مالکان و کارمندان رشوه‌خوار عقب افتاده از دور خارج شد.

ارتشاً در کلیه روابط اداری به حدی باب شده بود که سهیلی نخست‌وزیر و تدین وزیر خواربار سابق مورد پیگرد قانونی قرار گرفتند.^{۲۹} علاوه بر این دخالت‌های خودسرانه متفقین، شرایط اقتصادی ناشی از جنگ و تغییر بی‌درپی دولتها موجب عدم اجراء یک سیاست کشاورزی حساب شده و درازمدت شد.

۲۶- رک. سخنرانی خسروی وزیر دارایی در مجلس شورای ملی ورک اطلاعات شماره ۴۶۶۶ مورخ ۱۳۱۹/۱۲/۱۲

۲۷- رک Koelner H: A. A. O. S. 100

۲۸- رک به سخنرانی فروهر وزیر دارایی. در مجلس شورای ملی. رک اطلاعات شماره ۵۴۹۶ مورخ ۱۳۲۳/۳/۲۹

۲۹- رک. اطلاعات شماره ۵۵۵۰ مورخ ۱۳۲۳/۶/۵. رک: مصاحبه دکتر میلسپو درباره مسأله ارتشا مورخ

۱۳۲۲/۱۲/۴. رک اطلاعات شماره ۵۴۷۵ مورخه ۱۳۲۲/۱۲/۴